

Марина Гримич

СОЦІОАНТРОПОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ УСПАДКУВАННЯ ВЛАСНОСТІ В ТРАДИЦІЙНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Соціальна антропологія — дисципліна, споріднена до соціальної історії, до етнології і до юридичної антропології, — є однією з найбільш популярних у світі серед гуманітарних наук. Антропологічний підхід до вивчення соціальних явищ різниться від власне історичного тим, що концентрує свою увагу на чиннику людської спільноти й інтерпретує ті соціальні явища, які виникли незалежно або автономно від інституту влади в результаті стихійного соціального регулювання суспільства і народної правотворчості. Надзвичайно важливими підрозділами соціальної антропології є антропологія спорідненості, антропологія статі, антропологія віку. Вивчення системи спорідненості та статево-вікової стратифікації в традиційному суспільстві дозволяє пролити світло на таке явище народної звичаєво-правової культури, як інститут власності, зокрема, у сфері поділу майна.

Спорідненість — це тип соціальних зв'язків, які пов'язують людей в одну групу. У вузькому значенні слова спорідненість визначається по народженню (кровна спорідненість) і по шлюбу (свояцтво), тобто визначає родичів. У широкому розумінні це поняття включає спорідненість по хрещенню (духовна спо-

рідненість), по іншим соціальним інститутам (наприклад, трудова спорідненість), по території проживання (земляцтва) тощо. Саме вони дістали назву соціальної або фіктивної спорідненості. У кожній етнічній спільноті існують власні специфічні підходи до визначення і групування родичів, саме тому існують різноетнічні системи спорідненості. Система спорідненості — це спосіб групування родичів. Системи спорідненості людства пройшли тривалий шлях розвитку від класифікаційних (первинних), притаманних первісним суспільствам, до лінійних, або генеалогічних (вторинних), характерних для переважної більшості сучасних народів. У первісних (потестарних) суспільствах спостерігається зовсім відмінний від сучасного принцип розрізнення родичів. Зокрема, класифікаційний термін спорідненості позначає не одного родича (індивідуальна спорідненість), а цілий клас, групу осіб. Наприклад, терміни «батько», «мати», «дружина» можуть означати не одну особу, а групу індивідуумів. У пізньому традиційному суспільстві виявляються риси колишніх класифікаційних систем, зокрема, в народній термінології спорідненості та деяких народних звичаях¹.

¹ Див.: Гримич М. В. Методологічні засади вивчення систем спорідненості // Етнічна історія народів Європи. — № 6. — К. 2000. — С. 35–39.

Статеві-вікова стратифікація — це система поділу традиційного суспільства на окремі групи за статтю і віком. Кожна статево-вікова група мала чітко регламентовані звичаєм (а часом і законом) права і обов'язки, а також етикетні норми. У різних суспільствах існують зовсім відмінні статуси різних статевих і вікових груп, і це, відповідно, впливає, як і етнічна система спорідненості, на звичаєво-правовий інститут.

Метою даного дослідження є завдання прослідкувати взаємозв'язок народної системи спорідненості і статево-вікової стратифікації із звичаєвим інститутом власності, зокрема, у сфері поділу майна — чи при житті домогосподаря, чи після його смерті (спадкування). Для цього детальніше зупинимося на основних ознаках двох типів спадкування — за законом, і за звичаєм.

Незалежно від того, яке законодавство ми візьмемо: чи то Литовський статут, чи «Права, за якими судиться малоросійський народ», чи закони Російської імперії, чи сучасне законодавство, то переконаємося, що право спадковості в них засноване на генеалогічному типі спорідненості. Вважається, що на вироблення генеалогічного принципу класифікації родичів суттєво вплинули так звані світові релігії, серед них і християнство. Генеалогічний принцип ліг в основу класифікації родичів за церковним правом. Впродовж віків була розроблена складна розгалужена схема, що мала вигляд генеалогічного древа, за якою групувалися родичі певної особи. Встановлювалися висхідна і нисхідна, пряма і бічна (поперечна) лінії, коліна тощо. Генеалогічний принцип мав на меті слугувати практичним питанням,

зокрема уникненню інцесту при вступі в шлюб, визначенню права і черговості успадкування, опікунству тощо. Ось, скажімо, як формулює основні ступені спорідненості перший Кодекс українського права «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743-го року: «Сродство троякое есть: первое, природное, которое происходит от рождения плотского, по которому наследия и опеки на сродственных приходят; другое, которое от сватовства происходит; третье, кумовство, которое крещению последует и есть близость духовная, которая происходит от тайны крещения и те последние обе именуются свойство. По первому сродству, природному, спадки или наследия на сродственных приходят, по сватовству же или кумовству к наследию свойственники не надлежат»². Це положення запозичене з так званого Саксонського права, тож мало загальноєвропейський контекст. Воно передбачало поділ спорідненості на природну (в нашому розумінні біологічну або кровну), свояцтво (спорідненість за шлюбом) і кумівство. Останні два види зараховуються церковним (а за ним — і усім дореволюційним) правом до окремого типу — духовної спорідненості. Своаяцтво вважається духовною спорідненістю на тій підставі, що воно встановлюється лише через таїнство шлюбу, взятого у церкві перед Богом, подібно до того, як кумівство також освячується церквою перед Богом через таїнство хрещення.

На системі спорідненості генеалогічного типу базуються всі сучасні цивілізовані системи спадкового права. Щоправда, зараз у законодавстві, принаймні вітчизняному, відбувається процес мак-

² Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743. — К. 1997. — С. 231.

симального спрощення громіздкості генеалогічної термінології.

Отже, головним принципом у спадкуванні за офіційним правом є врахування генеалогії спадкодавця. Чоловіки-спадкоємці розташовувалися в ієрархічній послідовності за кровними зв'язками із спадкодавцем і нерідко по старшинству. Європейське спадкове право доіндустріального суспільства опиралося не лише на генеалогічну систему спорідненості, а й на систему статево-вікової стратифікації, яка передбачала поділ суспільства на групи за віком і за статтю. Залежно від статі і віку людина займала певне місце в суспільній ієрархії. І це, відповідно, віддзеркалено у спадкуванні. Так, офіційне спадкове право у патріархальні часи в основному виключало жінок із числа спадкоємців, за винятком тих випадків, коли чоловіків у сім'ї не лишалося, або за інших виняткових обставин. Сучасне законодавство урівняло в правах чоловіків і жінок.

Щоб окреслити питання спадкування за звичаєм, варто попередньо зупинитися на кількох моментах: по-перше, на загальних особливостях звичаю, а по-друге, на специфіці народної системи спорідненості та статево-вікової стратифікації.

Звичай має не нормативний, а прецедентний характер: люди дотримуються якогось звичаю не через існуючу норму, а через те, що у такий спосіб ту чи іншу справу роблять усі в селі, або ж робили діди й прадіди³. Звичай, на відміну від закону, є явищем надзвичайно гнучким, його природа фольклорна; він постійно варіюється, пристосовується до зміни соціальних умов чи побу-

тових обставин. Якщо для права актуальна фраза: «Закон один для всіх», то для народно-правової традиції актуальне зовсім інше: «Що не село, то звичай». Для звичаю актуальною є сила усно мовленого слова, для права має силу лише записане на папері слово.

Власне, спадкування (після смерті домогосподаря) і поділ двору (при житті спадкодавця) за звичаєм в українському селі XIX початку XX ст. якраз і демонструє ситуацію, за якої, попри стабільність окремих випадків спадкування і поділу майна (зокрема, в «класичних» або стандартних ситуаціях, коли майно ділиться між синами), існує значна різноманітність звичаїв у так званих «нестандартних» ситуаціях (зокрема, участь у цьому процесі позашлюбних дітей, вихованців, приймаків, калік тощо). В останньому випадку звичай користується ідеальними уявленнями про справедливість, що базується передусім на трудовому принципі. Останній був ретельно досліджений О. Єфименко в її фундаментальній праці про звичаєве право «Исследования народной жизни»⁴.

На відміну від офіційного права, де не бралися до уваги такі моменти, як то: чи може (хоче) людина працювати на землі, чи ні, — для сільської традиції цей чинник є визначальним. Перевагу надавали передусім тим, хто працює на землі, в господарстві. Адже лишати землю чи господарство «без діла» — це гріх. Гріх, коли земля «гуляє», «пустує», коли «нема господаря», тому звичай у виняткових ситуаціях не зупинявся навіть перед позбавленням домодержця права керувати господарством. Причому, це було характерним як для «великої» Укра-

³ Див. також: Гримич М. В. Дискусійні аспекти трактування терміна «звичаєве право» // Етнічна історія народів Європи. — № 8. — К. 2001. — С. 4–9.

⁴ Див.: Єфименко А. Исследования народной жизни. — Вып. 1: Обычное право. — М., 1884.

їни, так і для західноукраїнських земель. Узагалі, це правило не є чимось унікальним як для землеробського народу. Так, І. Франко, досліджуючи звичаї бойків, наводить той факт, що у бойківській великосімейній общині головну роль виконував господар. Однак, якщо батько пияк і марнотратник, то керівництво переходить у руки його дружини, за згодою із старшим сином. Вона має абсолютно тотожні функції, що й батько. Її слухаються так само, як і батька⁵. Про подібні випадки позбавлення права розпоряджатися майном говорять й інші дослідники⁶.

Отже, народний звичай не абсолютизував одну якусь норму, зокрема, генеалогічний принцип у розподілі майна, а виходив із конкретних господарських потреб. При цьому головну роль відіграла не кровна спорідненість, а земля, господарство, потреба у виживанні якого відсувала на другий план родинні стосунки. Саме цими причинами, передовсім господарською доцільністю, а не якимись уявними дискримінаційними мотивами, як інколи трактують деякі дослідники гендерних проблем, обумовлене місце жінки у спадкуванні чи поділі майна. Чи може одинока жінка при тому рівні ведення господарювання, який існував до початку ХХ ст., самостійно обробляти землю? Ні, бо це була важка чоловіча робота. Саме тому її частка була меншою, аніж чоловіча, або й взагалі була відсутня. Це стосується передусім

неодружених дочок померлого спадкодавця, які отримували менше, аніж її брати. Більше того, це правило діяло лише до одруження дівчат та й то умовно: вийшовши заміж, вони автоматично позбувалися цієї частки при умові, що брати забезпечують її посагом⁷. Це правило мало широке поширення на українських землях, хоча гнучкість звичаю передбачала й інші варіанти. Так, на Чернігівщині спадкування неодружених дочок ішло на рівні з братами⁸. Після одруження вони могли отримати лише 1/4 своєї пайки.

Тепер з'ясуємо питання впливу традиційної системи спорідненості і статево-вікової стратифікації (хоча ми вже частково зачепили це питання) на звичайний інститут власності, зокрема у галузі поділу майна (чи то при житті домогосподаря, а чи після його смерті).

Традиційна система спорідненості українців дещо відрізнялася від офіційної, базованої на церковному праві. Звичайно, кровні зв'язки цінувалися в традиційному суспільстві, і саме вони й переважали в «стандартних ситуаціях». Однак поряд з тим існувало багато причин, аби значну, а часто навіть і визначальну, роль грала так звана соціальна спорідненість, яка передбачала виконання людиною соціальних функцій родича без біологічної спорідненості.

Дослідники поділяють явище спорідненості на дві частини: «1) спорідненість сама по собі; 2) права і обов'язки,

⁵ Франко І. Громада і «задруга» серед українського народу в Галичині і на Буковині // Франко І. ПЗТ. — Т. 44, Кн. 1. — С. 494.

⁶ Камінський В. Нарис звичаєво-спадкових норм селянства у Вінницькому повіті на Поділлі (До питання про спробу кодифікації звичаєвого права на Україні // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України: За ред. проф. А. Е. Кристера. — Вип. 2 (УАН, Збірник Соціально-економічного відділу. — № 8). — К., 1928 (Далі: Праці, 2). — С. 126.

⁷ Там же. — С. 128.

⁸ Кристер А. Спадкування за звичаєм у Кролевецькому повіті на Чернігівщині // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України: За ред. проф. А. Е. Кристера (УАН, Збірник Соціально-економічного відділу. — № 4). — К., 1925 (Далі — Праці, 1). — С. 13.

що існують між родичами. Спорідненість сама по собі — результат народження дитини, процесу біологічного, і, на перший погляд, факт біологічний. Права і обов'язки, пов'язані зі спорідненістю, — факт соціальний⁹. Так, наприклад, рідні мати і батько пов'язані з дитиною не лише кровною спорідненістю, а й соціальною, яка встановлюється внаслідок виконання ними певних соціальних функцій (догляд, виховання, навчання). Кровною спорідненістю людина пов'язана лише з однією жінкою-матір'ю («рідною матір'ю») і одним чоловіком-батьком («рідним батьком»). Однак практично всі соціальні функції батька, а також частково біологічні функції матері (вигодовування дитини материнським молоком) могли виконувати люди, не пов'язані з дитиною кровними зв'язками. Поняття «рідний» виникло порівняно пізно, для первісних народів і потестарних суспільств набагато вагомішими були соціальні функції матері і батька, аніж біологічні. Уточнення біологічної спорідненості в окремому терміні («рідний») пов'язано з розвитком офіційного інституту успадкування.

Генеалогічний тип спорідненості актуалізує передусім діахронічні біологічні зв'язки людей і пов'язує в один неперервний родинний ланцюжок різні покоління родичів. Це є по суті вертикальним зрізом спорідненості. Для нього найважливішим чинником є біологічний (кровні зв'язки), і меншою (в минулому) або більшою (сьогодні) мірою — юридичний (спорідненість за шлюбом). Що стосується соціальної організації традиційного суспільства, то тут набагато актуальнішим є горизонтальний зріз спорідненості. Це означає, що село «жило»

синхронічними зв'язками з актуалізацією прав і обов'язків (в тому числі трудових) між родичами — кривними і некривними. До речі, коло останніх в патріархальному суспільстві є дуже широким. Синхронічна спорідненість пов'язана передусім з родинним колом, причому не лише з кривними родичами і свояками. У кожної людини теоретично чи практично є батьки (рідні, нерідні, названі, зведені, хрещені, молочні матері), діти (рідні, нерідні, названі, зведені, хрещені, молочні), брати та сестри (рідні, двоюрідні, троюрідні, нерідні, названі, зведені, молочні), чоловік чи дружина, дід і баба, свати, свояки, куми тощо. Усі вони становлять коло родичів. Некривні зв'язки (скажімо між дружиною і чоловіком) за актуальністю можуть перебивати кровні зв'язки (між братами і сестрами), а духовна спорідненість (кумівство) в умовах патріархального села є суттєвішою від зв'язків свояцтва і деяких кровних зв'язків. Окрім того, кожна людина, перебуваючи далеко від батьківщини, відчуває на собі реальність і важливість такого виду спорідненості, як «земляцтво», — територіальної спорідненості або спорідненості за місцем проживання. Тож родинним колом мережа зв'язків спорідненості патріархального села не перебивається. Відповідно до статево-вікової стратифікації, обов'язково притаманної традиційному суспільству, в селі функціонують соціальні групи, які об'єднані не навколо родини, а витворені на базі статево-вікових груп, які в більшій чи меншій мірі зорганізовані за принципом спорідненості. До цього типу спорідненості (яка, як ми зазначали, отримала назву «фіктивної») зараховують певні соціаль-

⁹ Бутинов Н. А. К вопросу о концепции родства // Советская этнография. — № 3. — 1990. — С. 65.

ні групи (зокрема, парубочі і дівочькі громади, церковні братства і сестринства), усередині яких вживаються імена спорідненості («брат», «сестра», «батько», «мати»), а також дотримуються етикетні норми та соціальні функції, подібні до родинних. Окремий вид спорідненості, щоправда, тимчасовий, складає ритуальний.

Отже, спорідненість — це не заско-рузле непорушне генеалогічне дерево, а жива соціальна комунікація, щоденні контакти, спільна трудова діяльність, різні форми взаємодопомоги, індивідуальні і колективні взаємозобов'язання тощо. Діахронічні зв'язки, які для еліти в питаннях успадкування становлять безперечну пріоритетність, для традиційного суспільства є вагомими лише символічно. Як бачимо, якщо генеалогія як система вертикальної, діахронічної спорідненості уподібнюється до дерева, то система горизонтальної, синхронічної спорідненості може уподібнитися до «павутини», тобто мережі, що «обплітає» певний соціум. Мережа спорідненості традиційного українського села відзначається відсутністю ієрархічності, пріоритетності будь-якого типу чи виду спорідненості, необмеженістю. Практично в кожному селі всі люди або, принаймні, всі сім'ї пов'язані між собою цією мережею.

Одним із найактуальніших типів соціальної спорідненості в традиційному

землеробському суспільстві є спорідненість по праці або трудова спорідненість. Для селянської правосвідомості характерне переконання, що праця в одному господарстві, на одній землі «ріднить», об'єднує. Тут варто розрізняти: сімейно-трудова спорідненість (коли люди, не пов'язані родинними стосунками, не лише працюють на одній землі, а й проживають в одній хаті і, як то кажуть, «їдять з однієї миски», і на якій, власне, ми і зосередимо свою увагу), і трудові спілки (коли контакти обмежуються лише спільною трудовою діяльністю)¹⁰. Сімейно-трудова спорідненість є важливою з тієї точки зору, що, на відміну від інших видів соціальної (фіктивної) спорідненості (духовної, статево-вікової, ритуальної, земляцької), вона має юридичний, а точніше, звичаєво-юридичний характер: адже відносини, вироблені на основі спільної сімейно-трудової діяльності, дають право брати участь в успадкуванні і поділі майна.

Як було з'ясовано вище, основою звичаєвого спадкового права є не лише біологічна спорідненість, а й господарська доцільність. Тож визначальними моментами при поділі майна (у тому числі при спадкуванні) є:

1) трудова спорідненість: зв'язок спадкодавця із спадкоємцем¹¹ на основі спільної трудової діяльності у одному і тому ж господарстві. При цьому береть-

¹⁰ До речі, терміни на позначення соціальної (власне трудової) спорідненості фіксуються в українських документах, принаймні, з литовсько-руської доби. Серед них: «сябр», «спольник», «учаснику», «поплечнику», «потужник» тощо. Див.: Владимирский-Буданов М. Формы крестьянского землевладения в литовско-русском государстве XVI в. // Киевский сборник в помощь пострадавшим от неурожая. — К., 1892. — С. 357–386; Сергеевич В. И. Время возникновения крестьянской поземельной общины: Сообщение члена Государственного Совета В. И. Сергеевича в С-Петербургском Клубе общественных деятелей 7 февраля 1908 г. — СПб., 1908; Довнар-Запольский М. Западно-русская община в XVI веке. — СПб., 1897; Гурбик А. О. Эволюция социально-территориальных спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). — К., 1998.

¹¹ Відразу ж впадає в око деяка штучність нашої термінології: в народі не існували поняття «спадкоємець», «спадкодавець», «опікунство» тощо. Для народної правосвідомості актуальним було: хто лишається на господарстві, кому припадає майно. А чи людина є користувачем майна, володільницею чи власницею — ці поняття взагалі не розрізнялися. Саме тому дуже складно

ся до уваги працездатність спадкоємця, причому працездатність у цілком конкретній сфері — землеробській. Безперечно, тут перевага надавалася дорослим чоловікам перед неповнолітніми і перед жінками, здоровим перед людьми з фізичними вадами.

2) кровна спорідненість. Звичайно, перевагу в успадкуванні мав, передусім, рідний син перед нерідним. Однак, якщо рідний син пияк і ледацюга, а нерідний (пасинок, приймак тощо) працьовитий, то ніяка кровна спорідненість не примусить селянина віддати все майно рідному. Він думатиме про свою землю, про своїх волів і корів.

Гнучкість звичаєвого права передбачала, що залежно від сімейних і місцевих традицій перше може бути витіснене другим і навпаки.

Розглянемо два варіанти спадкування за звичаєм: стандартний і нестандартний¹². Поділ, безперечно, умовний, оскільки конкретна демографічна і соціально-побутова ситуація в традиційному суспільстві якраз сприяли тенденції до нестандартних ситуацій. О. Єфименко у своїй праці із звичаєвого права доводить, що для селян офіційно фіктивні сім'ї (коли членами однієї сім'ї є не фактичні родичі) не є дивиною¹³.

Навіть у стандартних ситуаціях існувала маса варіацій поділу майна, залежно від конкретних сімейних обставин. Так, наприклад, після смерті спадкодавця становище вдови залежало від таких чинників: 1) чи відділене госпо-

дарство; 2) як довго жила вона зі своїм колишнім чоловіком; 3) чи лишилися спільні діти з колишнім чоловіком; 4) чи лишилися чоловікові діти від першого шлюбу; 4) вік дітей; 5) внутрішні сімейні взаємини і багато інших деталей. Зокрема, у Борзенському повіті на Чернігівщині бездітна вдова, яка довго прожила зі своїм чоловіком (5–6 років) у відділеному господарстві ставала єдиною спадкоємицею. Якщо вона мала дітей, то лишалася при малолітніх дітях на правах господині, а при дорослих синах лишалася в чоловічій хаті до самої смерті на тих правах, які виробилися в даній сімейній ситуації¹⁴.

Що стосується невиділених синів спадкоємця, то вони спадкували по батькові рівними частками, тоді як виділені сини права на спадок не мали, оскільки в свій час вже отримали свою долю батьківського майна і землі. Це є особливістю українського звичаєвого права, зумовленою головною ознакою української традиційної сім'ї — її подільністю. Старші сини виділялися з господарства, і на батьківській рештці залишався найменший син. Для порівняння можна сказати, що російська великосімейна община дотримувалася принципу успадкування старшим сином цілого господарства. До речі, на Бойківщині, де найдовше збереглися релікти великосімейної общини, був зафіксований подібний звичай. Так, у статті «Громада і «задруга» серед українського народу в Галичині і на Буковині»¹⁵ І. Франко описує такі сім'ї

кваліфікувати народно-юридичну традицію сучасними юридичними термінами. Однак це тема для іншого дослідження.

¹² Оскільки дослідження має теоретичне спрямування, то до аналізу будуть долучатися опубліковані матеріали.

¹³ Єфименко А. Исследования народной жизни... — С. 65–66.

¹⁴ Товстоліс М. З минулого (Нарис спадково-правних стосунків села Прохорів Борзенського повіту на Чернігівщині) // Праці. — 2. — С. 278.

¹⁵ Франко І. Громада і «задруга»... — С. 487–495.

у бойків. На чолі родинної групи стояв батько, який був повним розпорядником на господарстві щодо розподілу робіт, витрат грошей, покупок, позичок тощо. Він був представником родини в громаді. По його смерті на чолі родинної спілки ставав так званий завідця — найстарший член родини після батька чоловічої статі. Найчастіше завідцею був батьків менший брат або найстарший син. Тобто у великосімейній бойківській общині панував патріархальний принцип старшості. Однак при цьому, зазначає І. Франко, якщо старший син вдався ледачим, нехазяйновитим, то батько його до своєї смерті відділяє, побудувавши хату і давши земельну ділянку, а завідцею призначає меншого сина¹⁶, тобто навіть у великій патріархальній бойківській сім'ї в критичній ситуації, коли йдеться про виживання господарства, все-таки бере гору принцип господарської доцільності.

Щодо неодружених доньок спадкодавця, то український звичай теж варіюється відповідно до регіону чи місцевості. Так, залежно від місцевих традицій, вони або отримували рівні з братами частки (Кролевецький повіт на Чернігівщині)¹⁷; або ж брати ділили між собою 2/3 батькового майна, а сестри — 1/4 (Полтавщина)¹⁸; те ж саме відбувалося на Вінничині, хоча тут траплялися випадки, що доньки взагалі не спадкували після батька, щоправда сини зобов'язані були забезпечити їх посагом¹⁹; на Дубенщині (Волинь) існував звичай,

за яким сестри при братах не спадкували²⁰. Як стверджують дослідники, в кожній місцевості було якесь одне загальне правило, з якого, однак, завжди були численні винятки, про що свідчать, зокрема, рішення повітових судів²¹.

Як бачимо, навіть у стандартній ситуації, тобто при спадкуванні після смерті домогосподаря виключно поміж кривними родичами, виявляється ряд варіантів, які залежать від двох чинників: статі й віку спадкоємця, тобто від системи статево-вікової стратифікації. Щодо поділу на статі, то цілком незмінними і стабільними (в межах певної місцевості) були права чоловіків, натомість участь жінок у розподілі та успадкуванні майна була поліваріантною. Якраз у цьому виявлялася гнучкість звичаєвого права. Так, В. Камінський писав з цього приводу: «Що ж до жінок, то хоча й їх взагалі не усувається від спадкуємства, проте їх право на спадщину непевне й нестале: воно або тимчасове (зуфрукт), або залежить від різних умов, або ліквідується через надання їм посагу, грошей, тощо... Окрім того, призначення часток жінкам, залежить від близькості їх життя та інтересів до того двору, з якого майна дається їм частка, від відповідного зв'язку з ним»²². До цього можна додати, що участь жінки у розподілі майна залежала від того, до якої вікової групи вона належала: дівчат чи молодниць. Залежно від цього (а також від місцевих звичаїв і сімейних обставин), вираховувалася її частка. Так само

¹⁶ Там само. — С. 491–492.

¹⁷ Кристер А. Спадкування за звичаєм у Кролевецькому повіті... — С. 13.

¹⁸ Кристер А. До питання про вивчення народного права України // Праці. — 2. — С. 438–439.

¹⁹ Камінський В. Нарис звичаєво-спадкових норм селянства у Вінницькому повіті... — С. 128.

²⁰ Камінський В. Розподіл двору та його майна у Дубенському повіті на Волині (На підставі дослідів протягом 1919–1920 р.) // Праці. — 2. — С. 159.

²¹ Там само.

²² Камінський В. Розподіл двору та його майна у Дубенському повіті... — С. 166.

приналежність до вікової групи, а також виділеність чи невиділеність господарства визначала частку чоловіка у спадкуванні або розподілі майна при житті домогосподаря.

Ще один момент. Статус жінки у ланцюжку «жінка-земля» змінювався відповідно до конкретних історичних умов. Узяти хоча б великі внутрішньоміграційні рухи XVII–XVIII ст., які супроводжувалися українським звичаєвим осадним (народно-колонізаційним) правом («займанщиною»). Багатоземелля, природно, сприяє тому, що при відповідному статусі жінки у патріархальному суспільстві²³ жінка (вдова, донька, сестра) могла претендувати на землю при виділенні їй посагу, при поділі майна за життя домогосподаря або після його смерті. Перенаселення, природно, призвело до зменшення земельних ресурсів і, відповідно, частка жінки на землю урізалася. Так само розвиток буржуазних відносин у сільському господарстві, зокрема, після столипінської аграрної реформи, зміни в офіційному законодавстві та інші чинники сприяли тому, що доньки, виходячи заміж, наділялися землею при умові забезпеченості нею (тобто землею)²⁴. Отже, права жінки (дружини, доньки, матері, сестри тощо) за звичаєвим правом у питаннях власності не були стабільними, а варіювалися як в синхронічному (в межах конкретної родини, конкретної місцевості), так і діахронічному вимірах (на різних історичних етапах по-різному).

Отже, у стандартній ситуації, коли господарство велося зусиллями кривної

родини і зв'язків свояцтва поміж чоловіком і дружиною, при спадкуванні за звичаєм діяли такі принципи: 1) рівність братів при умові, що вони однаково виділені чи однаково невиділені і працездатні; 2) перевага чоловічої статі перед жіночою; 4) широка варіативність форм успадкування жіночою статтю; 5) ієрархічність вікових груп у процесі спадкування: перевагу мають дорослі перед дітьми, принаймні тимчасово²⁵.

Одна із найголовніших рис звичаєво-правової традиції — це її гнучкість, яка полягає в тому, що не існує категоричних формальних вимог, а є лише загальний принцип справедливості, який, у свою чергу, базується на так званому трудовому принципі. З цього приводу О. Єфименко писала: «Участь у спільній власності за працею, вкладеною в придбання цієї власності, — ось основний принцип селянського спадкового права. Решта, на чому тримається спадкування вищих класів, — усе відступає на задній план перед цим головним, хоча не можна сказати, щоб зовсім не грало ніякої ролі. Наприклад, поняття про спорідненість і його зв'язуючому значенні має в народі дуже багато життєвості, але все-таки у спадкуванні кровне начало уступає головне місце трудовому»²⁶.

Тепер перейдімо до нестандартної ситуації, тобто коли в родині участь у господарській діяльності бере, умовно кажучи, чужинець. Чому «умовно кажучи»? Бо ми вже з'ясували, що для селянської правосвідомості земля і робота на ній об'єднують, «ріднять», тобто ви-

²³ Див. Гримич М. В. До питання про статус жінки в традиційному українському суспільстві // Етнічна історія народів Європи. — № 7. — К., 2000.

²⁴ Єзерський С. Про виділи приймаків за вироками Земельних Судових Комісій Київщини // Праці. — 1. — С. 66.

²⁵ Тут варто уточнити, що мова йде передусім про успадкування нерухомого майна.

²⁶ Єфименко А. Исследования народной жизни.. — С. 153.

робляють специфічний тип соціальної («фіктивної») спорідненості.

Це надзвичайно цікавий тип соціальних відносин в українському патріархальному селі, і найцікавіше, він виявляється в інституті приймацтва. В українському дореволюційному і навіть пореволюційному селі цілком нормальною була ситуація, за якої приймак (приймаками на селі називалися не лише зяті, а й прийомні діти, пасинки), якщо він на це заслуговував своєю працею і ставленням до спадкодавців, ставав спадкоємцем на рівні з рідними синами спадкодавця. Приймаки «единое одно получают, потому такие же работники были», — таким часто є присуд у повітових судах, — писала О. Єфименко²⁷. Звичайно, трудове начало не заперечувало генеалогічний принцип і принцип старшинства, а лише коригувало або доповнювало їх.

Проблемою приймацтва особливо активно займалися члени «Комісії для виучування звичаєвого права Українців», розуміючи її важливість для української дійсності. Так, Б. Язловський у праці «Сьогочасне родинне звичаєве право с. Павлівки на Полтавщині» пише, що «за приймаків звичай визнає такі категорії осіб: 1) передовсім чоловіка, що прийшов жити на жінчину худобу, 2) тих, кого старі приймають до себе з родиною, щоб вони господарювали, годували їх, одягали, поважали за батьків та поховали»²⁸. Є. Єзерський прийшов до висновку що «за звичаєм, ...«приймак» у зв'язку

зі шлюбом і «приймак» за умовою — поняття тотожні»²⁹.

Вивчаючи матеріали щодо приймаків різних категорій приходимо до того ж висновку, що й щодо жінок: їхній юридичний статус у звичаєвому праві не був стабільним, а залежав від конкретних умов: обсягу господарства, частки вкладеної праці, складу сім'ї домогосподаря, сімейних і місцевих традицій тощо. У праці про виділи приймаків Є. Єзерський підтверджує думку О. Єфименко щодо актуальності трудового принципу: «...Розв'язуючи суперечки про розподіли дворів, а особливо коли виділяється приймаків, спозовники в основу своїх прав у принципі кладуть особисту працю на спільну користь двору...»³⁰. Більше того, дослідники навіть спостерігали, що у спадкуванні при певних умовах можуть брати участь не лише приймаки за шлюбом (зяті) або приймаки за умовою, які власне і ставали членами родини, а й подекуди робітники³¹.

Сфера спадкового права у сільській звичаєвій традиції, на думку всіх без винятку дослідників, повністю ігнорувала офіційне право і виключно базувалася на звичаєво-правових нормах. Окрім трудового принципу, розглянутого вище, діяв ще принцип давності. При поділі майна грав роль не лише сам факт трудової діяльності некривного родича (приймака) або (рідше) робітника, а й час, протягом якого він працював на господарстві. Про це свідчать матеріали вироку Земельних Судових Комісій щодо виділів приймаків в 20-і рр. ХХ ст.³²

²⁷ Там само. — С. 157.

²⁸ Язловський Б. Сьогочасне звичаєве право села Павлівки на Полтавщині // Праці. — 1. — С. 26.

²⁹ Єзерський Є. Вплив звичаю на судову практику (Студії над приймацтвом) // Праці. — 2. — С. 232.

³⁰ Єзерський Є. Про виділи приймаків за вироками Земельних Судових Комісій Київщини... — С. 65.

³¹ Там само. — С. 66.

³² Єзерський Є. Про виділи приймаків за вироками Земельних Судових Комісій Київщини... — С. 18–31.

Так, Земельний Кодекс УРСР щодо поділу власності між господарем і різного виду приймаками (зокрема, годівцями, вихованцями і навіть робітниками) дотримувався давнього звичаю, за яким приймаки отримували право на землю, на якій працювали. Однак нове законодавство не визначило терміни, за яких приймак вже може позиватися до суду. Тобто був порушений звичаєво-правовий принцип «давності». Через це виникло дуже багато спорів: приймаки, прослуживши кілька місяців, вимагали відсудити їм землю, реманент, господарчі будівлі, худобу, відповідно до закону. Є. Єзерський запропонував у зв'язку з цим внести у закон поправку щодо принципу давності, аби уникнути зловживань.

Народна культура, попри деяку ірраціональність, усе-таки базується на раціональній основі. Психологія землероба дуже прагматична. Для традиційних суспільств особливо важливим є момент виживання — причому виживання не окремого індивідууму, а соціуму. Цей момент напряму пов'язаний з ефективністю господарчої діяльності. Офіційне право, визначаючи раз і назавжди одну норму чи ряд норм, було надто вузьким і формальним як для безкінечно варіативної реальної ситуації в землеробському суспільстві. Якщо у питанні спадкування землі по закону важливе формальне коло спадкоємців, яким дістанеться земля (незалежно від того, чи оброблятимуть вони її чи ні), то для народної правосвідомості головним було інше — чи здатна особа працювати на землі; саме тому формальності тут не діяли.

Народна правосвідомість, базована на ідеальному принципі справедливості, гнучко пристосовуючись до змін різноманітного характеру — демографічного, політичного, соціального, екологічного, —

успішно регулювала майнові відносини сільської родини.

Підсумовуючи вищесказане, напрошуються такі висновки:

На відміну від офіційного права, звичаєва традиція — гнучка і поліваріантна.

Поділ майна в сільській родині за життя домогосподаря або спадкування після його смерті базувався на традиційній системі спорідненості і традиційній системі статево-вікової стратифікації.

Система спорідненості актуалізувала не лише біологічні зв'язки і спорідненість за шлюбом, а й соціальну спорідненість (сімейно-трудова). Причому народна звичаєва традиція категорично не наполягала на першорядності біологічної спорідненості. Виходячи з принципів господарської доцільності, вона могла надати перевагу іншим типам родинних зв'язків, у тому числі фіктивним.

У системі статево-вікової стратифікації чільне місце займала вікова група дорослих чоловіків. Саме ця статево-вікова група має найбільш стабільні права в інституті власності, як офіційному, так і звичаєвому. Щоправда, звичай міг вносити певні корекції: наприклад, у випадку каліцтва чи іншої неспроможності дорослого чоловіка вести господарство, він позбавлявся частки майна. Закон же індиферентний до таких «подробниць». Окрім того, звичаєва традиція українців демонструє дещо вищий статус жіночої статі, у порівнянні з офіційним правом.

У поділі майна розрізняються: стандартна ситуація, коли на майно претендують лише кривні родичі, і нестандартна, коли в сім'ї є напіврідні або нерідні (фіктивні) члени.

У стандартній ситуації більш-менш стабільною завжди була участь синів домодержця, якщо це були дорослі, пра-

цездатні чоловіки. Вони спадкували рівними частками. Що стосується жіночої статі і представників інших вікових груп (дітей, старих), то їхня доля варіювалася в досить широких межах, причому частка нерухомого майна часто була умовною (формальною, символічною), вона автоматично додавалася до чоловічої (наприклад, частка незаміжньої сестри — до братових часток; частка вдови або старого батька — до частки того сина, у якого вони лишаяються на утриманні).

Для нестандартних ситуацій (коли в родині проживають «фіктивні» родичі) характерна поліваріантність. При остаточному рішенні щодо виділення або

спадкування приймаків (як за шлюбом, так і за угодою), годованців, а зрідка й робітників, переважно брав гору трудовий принцип. Частка фіктивних членів родини визначалася за працею, вкладеною в певне господарство (трудоий принцип) протягом певного періоду часу (принцип давності).

Як бачимо, короткий огляд народно-звичаєвої традиції у галузі спадкування або поділу майна при житті домогосподаря демонструє актуальність соціоантропологічних чинників, зокрема, традиційної системи спорідненості, статеві-вікової стратифікації, народної правосвідомості і стихійної правотворчості.